

Stáž v brazilském komunitním centru v rámci konference ICOM RIO 2013

Instituto dos Pretos Novos

PhDr. Kateřina Štěpánová, M.A., Ph.D

V srpnu 2013 se v Riu de Janeiro v Brazílii konala výroční mezinárodní konference ICOM a poprvé v historii této instituce bylo možné získat na takovou událost cestovní grant pro studenty, výzkumníky a zaměstnance muzeí. Organizátoři navíc poskytli i unikátní možnost využít návazného grantu na týdenní stáž v brazilském muzeu či galerii, která následovala ihned po konferenci. Držitelé grantu byli rozděleni do institucí v Rio de Janeiro a v Sao Paulu. Ráda bych nyní stručně reflektovala svůj týdenní pobyt ve velice zajímavém *Instituto dos Pretos Novos*, v Riu de Janeiro (18. - 24. 8. 2013).

Tento institut funguje jako syntéza galerie, památníku a komunitního centra, působícího ve čtvrti *Gamboa*. Zaměřuje se na historii černých otroků v Riu, zejména v období let 1769-1830. Jeho pestrá historie reflektuje společenský vývoj této urbánní oblasti a vypovídá mnoho i o skrytých tendencích brazilské politiky, lokálním vnímání historie, o přístupu současných obyvatel k etickým otázkám a v neposlední řadě také o reflexi podobných témat v brazilském procesu edukace.

Historie místa

Minulost tohoto unikátního prostoru se otevřela v roce 1996, kdy při stavebních úpravách svého domu, v ulici Pedro Ernesto, objevila Ana Maria de La Merced e Petrucio Guimarães, současná ředitelka *Instituto dos Pretos Novos*, pod jeho podloží rozsáhlé pohřebiště. Po následujícím několikaměsíčním dobrovolnickém výzkumu místa bylo zjevné, že se jedná o rozlehlý hřbitov, ležící pravděpodobně pod mnoha okolními domy. Existence takového pohřebiště nebyla před tímto objevem známá ani předpokládána a tomuto tématu se nevěnoval žádný z výzkumů. A protože je tato čtvrť již dlouho velmi hustě zastavěná skromnými domky, nebyla přítomnost hřbitova nijak zjevná ani očekávaná. V průběhu následujících let se však ukázalo, že tento hřbitov byl jediným pohřebištem otroků, kteří byli importováni z Afriky do brazilského přístavu v Riu de Janeiro, ve druhé polovině 18. a v 19. století. Jen během šesti let zde bylo pohřbeno přibližně šest tisíc lidí. Jedná se tedy o velice významnou historickou lokalitu, navazující na africkou diasporu.

Do Brazílie bylo z Afriky přivezeno na 6 miliónů lidí, aby pracovali na polích s cukrovou třtinou, v dolech a na kávových plantážích. Kolem 60% těchto otroků bylo importováno právě na jiho-východ země, většina z nich byla příslušníky lingvistické a kulturní skupiny Bantu. Konkrétně mezi roky 1824-1830 přijelo do Ria de Janeiro 6 122 nových otroků, nazývaných jako ‚pretos novos‘, neboli ‚pěkní/čerství/noví‘. 60% z tohoto čísla bylo mužů, 30% žen, 10% dětí a mladistvých. Na jediné lodi bylo často, kromě najaté posádky, mnoha zásob a komodit, převáženo kolem 400 otroků. Převážení otroci byli na lodích svázáni po čtyřech za kotníky, ženy byly k sobě připoutány provazem kolem krku. Cesta do nové země byla utrpením, mnoho lidí zemřelo již během plavby, ovšem jejich těla byla po tento čas stále připoutána k ostatním. Hygienické podmínky v podpalubí byly otřesné, kurděje a neštovice se šířily na všechny přítomné, úmrtnost otroků po čas plavby dosahovala 20%. Proto po vylodění velké množství těl a vážně nemocných házeli otrokáři rovnou do masových hrobů, jen ti, co na tom nebyli tak špatně, šli do karantény. Poté byli odvedeni na trh, a tam, vystaveni v dlouhých řadách, byli nabízeni k prodeji. Tento trh byl v blízkosti dnešního institutu *Pretos Novos*, později se přestěhoval o kus dál do místa zvaného *Valongo*. V ten samý čas vznikl u původního místa trhu, za kostelem Santa Rita, masový hřbitov *Cemetério dos Pretos Novos*, kam bylo odváženo velké množství těl právě přímo z lodí či z karantény. Prostřednictvím lodních a obchodních dokumentů se dozvídáme o původu otroků, kteří byli na tomto místě pohřbeni. V 18. a 19. století se přístav v Riu, a trh *Valongo*, ‚pyšnil‘ přízviskem největší obchod s otroky v Brazílii. Po adaptaci na novou zemi byli otroci přejmenováni z ‚pretos novos‘ na ‚ladinos‘ (zařazení, zkušení). Ti co se v další generaci v Brazílii narodili, byli

nazývání ‚crioulos‘ - Kreolové. Na počátku 19. století bylo až 70% obyvatel Ria afrického původu.

Z podloží domu dnešního institutu bylo vyzdvíženo dvacet-osm kosterních pozůstatků, identifikovaných jako patřící mužům ve věku 18-25 let, adolescentům mezi 12-18 lety a dětem mezi 3-10 lety. Analýza okolního prostředí prokázala, že oběti byly spáleny až po té, co se jejich maso vlivem času oddělilo od kostí, jak vypovídají kosterní pozůstatky. Většina těl na *Cemitério dos Pretos Novos* byla etnika Bantu. V areálu hřbitova bylo nalezeno, kromě lidských ostatků, také několik artefaktů, zejména kovových předmětů, dokazujících status otroků – okovy, železa na vypalování cejchů, ale také prstýnky, amulety a podobně. Zajímavé je, že mnoho otroků bylo pohřbeno s jednoduchými skleněnými korálky na krku, takovéto indicie se používaly jako rozlišovací znamení mezi etniky, nebo specifikace sociálního statusu ve skupině. Také byly nalezeny keramické zlomky a mušle. V městské dokumentaci najdeme, že pro přeplněnost byl hřbitov uzavřen v roce 1830 na základě stížností okolních obyvatel na výrazně nehygienické podmínky.

Počátky *Instituto dos Pretos Novos*

Jak jsem již zmínila, první novodobý doklad o historii místa byl odhalen v roce 1996 a od té doby pomalu probíhal malý výzkum na území jedné parcely. V následujících letech bylo odhalováno, hodnoceno a zvažováno, jak s objeveným kulturním svědectvím naložit. A v roce 2005 došlo k založení *Instituto de Pesquisa e Memória Pretos Novos*, o šest let později proběhla na tomtéž místě inaugurace *Memoriálu Pretos Novos*. Nutno poznamenat, že Ana Maria de La Merced e Petrúcio Guimarães, majitelka domu a objevitelka hřbitova, nebyla v počátku tohoto odhalení a následného výzkumu situací nadšená. Místo vyhlídky na nezbytnou rekonstrukci vlastního domova, kde bydlela se svým mužem a čerstvou rodinou své dcery, se musela vyrovnat se vzniklou situací. Jak sama říká, mohla nález buď ignorovat, zazdítk do podlahy a nikdo, včetně rodiny, by jí v této chudé čtvrti nevyčítal, že tak učinila. Dokonce ani jí oslovení historici a archeologové z univerzity v Riu jí nijak výrazně v zachování objeveného odkazu nepodporovali. Z rozhovoru s ředitelkou centra jsem měla dojem, že by místním lidem ani tehdy, ani dnes nevadilo, pokud by na nepříjemnou kapitolu historie neupozorňovala. Nicméně po dlouhém duševním zápasu mezi potřebou existencionální a kulturní, zvolila Ana Maria založení malého kulturního centra, galerie, která by připomínala tuto temnou stránku historie Ria a fenoménu trhu s otroky obecně. Nutno smutně poznamenat, že si tím zneprátelila mnoho lidí a značně si tak zkomplikovala život. Majitelka domu na výzkumu a přípravě institutu spolupracovala s následujícími institucemi: *Centro Cultural José Bonifácio*, *Departamento Geral de Patrimônio Cultural*, *Secretaria de Cultura*, *Prefeitura e do Instituto de Arqueologia Brasileira*. Financování projektu probíhalo formou symbolických dotací a zejména darů.

Prostor institutu se dnes skládá z několika částí. Hlavní galerie/memoriál je prezentována ve dvou místnostech (původně evidentně v obývacím pokoji a v garáži), ve kterých je na několika místech v zemi odkryta podlahová krytina a je vidět hlínu promíchanou se zlomky kostí, tento vzhled je zastřešen skleněnými plochami. Na stěnách se návštěvník dozvídá o historii místa v textu, fotografiích nálezů, mapách i dobových dokumentech. Ukázky originálních archeologických nálezů jsou umístěny ve vitrínách, jedná se zejména o zajímavé kosterní pozůstatky, korálky a železné zlomky artefaktů. V oddělené místnosti je k dispozici i video, detailněji vysvětlující historii oblasti i okolnosti nálezu a výzkumu, na kterém se podílelo několik místních odborníků. V prostoru institutu je i komunitní místnost s kanceláří, ve které je tematická knihovnička a umělecké objekty věnované majitelům centra spřízněnými výtvarníky. Na tuto část navazuje malinký dvorek se vstupem k sociálnímu zařízení. V tomto dvorku je i soukromá kuchyň ředitelky centra, další obytná část je v prvním patře budovy a může čítat dle odhadu pouze dvě, velice malé místnosti. Je tedy patrné, že se rodina výrazně uskromnila, aby mohla prezentovat toto významné kulturní téma v podstatě ‚u sebe doma‘. Atmosféra této instituce je tedy velice rodinná a přátelská, jak je ostatně v Riu zvykem.

Činnost komunitního centra

Cílem paní ředitelky bylo především založit památník obětí obchodu s černými otroky a umožnit místním lidem nahlédnout do bezprostřední historie svého okolí. Z evropského pohledu se bezesporu jedná o velice záslužný projekt, jednoznačně hodnotný a prospěšný. Ovšem místní komunita má na toto téma zcela jiný názor. Jak vyplynulo z diskuze s Anou Marií, ale i s dalšími pracovníky centra, jako například s italským historikem André Cicaem, pracujícím na tématu místní favelové zástavby, okolní obyvatelé nesouhlasí s otevíráním této historie. Zajímavé je, že dnes ve čtvrti *Gamboa* nežijí jen potomci černých otroků, ale zejména chudí Brazilci z vnitrozemí, kteří s touto minulostí nejsou bezprostředně spjati. Zdá se, jakoby obecně zazlívali, že někdo odkryl tento hrob a vytahuje minulost jako ostnatý drát z dávno zarostlé rány. Obecnou nevoli k návštěvě a jakékoliv podpoře tohoto památníku projevují jeho ignorací, ale přý se objevily dokonce i jisté svérázné magické praktiky pestré komunity místních, snažící se před tímto odkazem minulosti ochránit a duše zemřelých uklidnit. Návštěvníci institutu tedy pocházejí většinou z jiných částí Ria, většinou se však jedná o známé a přátele rodiny, vysokoškolské studenty, kteří se tématu věnují a umělce, kteří se k němu vyjadřují. I tak je však návštěvnost kriticky nízká. Na můj dotaz, zda centrum využívají školy, bylo reagováno smutně, že občas nějaká skupina dětí přijde, ale jen velice málo a většinou se jedná o volnočasové družení, který nemá k dispozici atraktivnější činnost. Takže ačkoli můžeme činnost tohoto institutu, spočívající zejména v osvětových akcích a uměleckých vernisážích, hodnotit jako veřejně prospěšnou a vysoce záslužnou, jeho existence je bohužel vysoce nestálá.

Podpořit tento institut je možné návštěvou jeho samotných prostor s přispěním v podobě finančního daru, zvýšením jeho publicity, ohodnocením jeho facebookových stránek a podobně. Jakákoliv spoluúčast může vést k záchraně tohoto místa a podpoře jeho realizátorů, kteří si volbou prezentace společné kulturní minulosti zkomplikovali vlastní existenci. Neubírá jim to však na životním optimismu, vstřícnosti a přátelské povaze, kterou v tomto kontextu opravdu obdivuji a oceňuji.

Poselství pro přítomnost a budoucnost

„Ochrana paměti, vztahující se k předkům pohřbeným na tomto hřbitově, je povinností každého občana, protože je faktem, že těla těchto otroků pomohla k vystavění moderního Brazílského národa. Bez jejich krve by semínka svobody nemohla vzklíčit. Nicméně je pravdou, že ještě bude muset být mnoho učiněno proti rasovým předsudkům, náboženské netoleranci a sociálnímu vyloučení, abychom mohli žít v opravdu svobodné zemi.“ říká informační materiál institutu.

Závěrem

Tato instituce by se svou funkcí dala zařadit k nově vznikajícím muzeologickým fenoménům v Riu – komunitním muzeím, reagujícím na velkou historii i každodennost, dokumentujícím minulost i současnost. Rozdílem je jim však návštěvnost. Zatímco muzea prezentující například favely, mají vysokou podporu místní komunity i zájem turistů, *Instituto dos Pretos Novos* není tak populární, pravděpodobně vzhledem ke své poloze. Muzea favel se nacházejí na okraji favelových čtvrtí a více než 50% své činnosti zaměřují na podporu komunitního života, rozvoj vzdělanosti, sociálních vazeb a smysluplné trávení volného času. Oproti tomu *Institut* prezentující historii spojenou s černými otroky působí v oblasti, kde dnes žije většinově odlišná komunita, která se od tohoto tématu naopak distancuje. Přestože je tedy návštěvnost centra nevalná, jeho činnost není o to méně fatální a měla by být výrazně institucionálně podporována. Během své stáže jsem diskutovala s pracovníky institutu o jeho historii, současné funkci a možnosti jeho propagace v mezinárodním měřítku. Sbírala jsem podklady pro podpůrné články a materiály, které by pomohly vyzdvihnout jeho činnost.

Ráda bych v závěru poděkovala za vlídné přijetí všem interním i externím zaměstnancům *Instituto dos Pretos Novos* a popřála jim mnoho štěstí v jejich práci i v osobních životech. Poděkování patří i komisi ICOM, která mi umožnila tuto stáž a poskytla mi tak možnost nahlédnout nejen do brazilské muzeologie, ale letmo i do místních duší.

Použité zdroje:

- Propagační materiál IPN: *A Saga dos Pretos Novos*, 2011
- Webové stránky IPN: <http://www.pretosnovos.com.br/>
- Facebook <https://www.facebook.com/pages/Instituto-de-Pesquisa-e-Mem%C3%B3ria-Pretos-Novos-IPN-Museu-Memorial/322323711132925>
- Propagační leták *Porto Maravilha – Cultural Heritage*, Rio Museum of Art
- Webové stránky Porto Maravilha: <http://blogportomaravilha.com/2012/09/06/em-memoria-dos-pretos-novos/> a <http://blogportomaravilha.com/2012/03/22/historia-e-descobertas-sob-as-ruas-da-gamboa/>

